

**КОН ЗБИРКАТА ФОТОГРАФИИ ОД ЕКСПЕДИЦИЈАТА НА Н. П.
КОНДАКОВ ВО МАКЕДОНИЈА ВО 1900 ГОДИНА: АНАЛИЗА И
КЛАСИФИКАЦИЈА**

Емилија Апостолова Чаловска
ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје
Дата на прием: 20.03.2023 г.

Апстракт: Кон крајот на XIX век, на залезот на Отоманската Империја, вниманието на светската наука го привлече нејзините балкански провинции. Бројни странски истражувачи патувале низ целата територија на некогашната империја Византија, мапирајќи го и евидентирајќи го нејзиното културно наследство. Меѓу другите, од особено значење е големата научна експедиција под водство на Никодим Павлович Кондаков (1844–1925), која, во 1900 година ја посетила тогашната територија на Македонија. Од исклучително значење за македонската историографија, етнографија, археологија, антропологија, како и за процесите на истражување и за заштита на движното и на недвижното културно наследство во земјата, е што целокупната фотографска збирка од оваа експедиција денес се чува во Архивот на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“. Во посочената збирка, од особено значење се фотографиите од сакралната и од профаната архитектура од тој период, како и оние со етнографско-антрополошка содржина. До денес, оваа вредна збирка, која брои над 700 фотоснимки, не била публикувана ниту истражена, останувајќи непозната за македонската и за пошироката јавност. Во овој труд ќе се направи обид за нејзина класификација и категоризација, со фокус на сакралното монументално архитектонско творештво.

Клучни зборови: византиска архитектура, експедиција, фотодокументација

XIX век претставува исклучителен историски период кога процесот на создавање на нациите во Европа достигнува максимален интензитет. Истиот процес може да се проследи и на Балканскиот Полуостров, каде што Отоманската Империја постепено ги губи своите европски територии во ослободителните движења и следствено, резултира со формирање нови независни држави. Секако, пресуден фактор во неминовното распаѓање е застареноста и несоодветноста на нејзиното внатрешно уредување, нагласени со намалувањето на претходнонеприкосновениот авторитет на апсолутистичкиот владетел – султанот, кое ќе резултира во беззаконие, внатрешни немири и постепена територијална дезинтеграција (Донев 2013: 2095–2097). Покрај овој неминовен внатрешен колапс, Империјата се соочувала со значителни надворешни притисоци уште од средината на XVII век. По Австро-турската војна (1683–1699), која всушност ќе го сопре дотогашконтинуираното ширење на Отоманската Империја кон север и кон запад и ќе ги постави нејзините граници по должината на реката

Дунав, Османлиите се соочиле со нов непријател – Руското Царство. Имено, откако Константинопол потпаднал во рацете на турските освојувачи во 1453 година, а сметајќи се за наследник на „Второто Римско Царство“ – Византија (Brown 1971: 42)¹ и единствен полноправен чувар и заштитник на православното христијанство во Европа (Донев 2013: 2101), Русија ќе започне серија воени дејства против Отоманската Империја,² кои најмногу се одвивале на Балканскиот и на Кримскиот Полуостров, како гранични подрачја на двете империи. Оваа, речиси, континуирана воена состојба ќе предизвика интензивна економска експлоатација на автохтоното население, а со тоа и влошување на неговите, и онака, тешки услови за живот, од своја страна неизбежно поттикнувајќи различни форми на отпор, постепено канализиран во серија народноослободителни востанија. Покрај директниот воен притисок, водена од идејата за панславизмот и од обединувањето на сите православни христијани³ во една држава под нејзино водство, Русија интензивно ќе дејствува на Балканот и преку финансирање и поддршка на ослободителни движења и основање на независни црковни институции.

Во една таква констелација, на самиот почеток на векот, по востанијата меѓу 1804 и 1817 година, било основано српското кралство, под водство на династијата Обреновиќ (Figes 2010: 29). Западноевропските земји, пред сè, Англија и Франција, во обид да ги заштитат своите геополитички интереси, се вклучиле во истите процеси, директно придонесувајќи за формирањето на грчката држава во 1830 година, на крајниот југ од полуостровот. Во 1857 година била дефинирана територијата на Црна Гора, а нешто подоцна, во 1861 година, Влашко и Молдавија се обединиле во независното кнежевство Романија (Ѓорѓиев 2013: 1925). Во тие услови, „само сплет на надворешни околности ја додржува Империјата од целосен распад“ (Ѓорѓиев 2013: 2096). Како што Империјата ќе заслабне до точка на неизбежен колапс, големите сили зачестено ќе интервенираат во нејзините внатрешни односи – навидум со цел да ги заштитат

¹ Оттука, всушност, целата област на европско тло, која била дел од османлиската држава, се нарекувала Румелија – Румели – „Римска земја“ (Турски документи за македонската историја 1800–1803, 1951: 11).

² До почетокот на XX век и целосното пропаѓање на отоманската држава, Русија и Турција ќе бидат во војна во периодите: 1686–1699, 1710–1711, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1792, 1806–1812, 1828–1829, Кримската војна од 1853 до 1856, како и во периодот 1877–1878 година (Figes 2010: 10).

³ Од неисламското население во Отоманската Империја, најголем дел го сочинувале токму православните христијани или 10 милиони жители (Figes 2010: 27–28), кои административно му припаѓале на *Millet-I Rum*, или на ромејски милет (народ).

христијанските малцинства, но, всушност, биле со свои амбиции и цели. Имено, западноевропските земји, сакајќи да го сопрат ширењето на Русија и нејзиното влијание на Балканот, а со тоа всушност на европска почва, инсистирале на што подолго истрајување на воспоставените граници, односно, одржување на Отоманската Империја како противтежа на сè посланата руска држава. Под нивен силен дипломатски притисок, Портата ќе биде приморана да се согласи на темелни реформи на општественото уредување, односно на либерализација и на економска модернизација на државата (Figes 2010: 25, 31). Овие реформи, познати под терминот *џанзимай-реформи*, ќе кулминираат со прогласувањето на Гулханскиот хатишериф во 1839 година, на Хатихумајунот во 1856 година и основањето на првиот Отомански парламент во 1876 година. Реформите им гарантирале верска и правна еднаквост на сите немуслимански поданици на Империјата, овозможувајќи им на христијаните право на имот и слободен влез во воената и во административната служба на државата, базиран според заслуги (Figes 2010: 414–415). Следствено на ова, со овие укази биле воведени и биле озаконети суштински политички, општествени и економски новитети: кодификација на криминалното и на цивилното право, систем на прогресивно оданочување на сите поданици на Империјата, реформи во судството, формирање банкарски систем, како и право странски државјани да поседуваат недвижен имот во Империјата, со што бил овозможен развој на капиталистичките односи и навлегување на странски капитал (Ѓорѓиев 2013: 1917). Танзимат-реформите се, всушност, резултат на една темелна програма на „вестернизација“, односно „европеизација“ на Отоманската Империја.⁴

Сепак, по овие неколку децении релативен мир и благосостојба за македонското и, воопшто, за христијанското население во Империјата,

⁴ Во речиси секоја сфера од животот, Кримската војна и нејзината разврска ќе овозможат пресврт и отворање на турското општество за западноевропски влијанија. Покрај масовниот влез на бегалци од Руската Империја, преку кои, отоманската држава ќе стане поизложена на надворешно влијание, Кримската војна донела нови идеи и технологии во отоманскиот традиционален свет, забрзувајќи ја интеграцијата на државата во глобалната економија. Повеќе Европејци ќе престојуваат во Константинопол за време и непосредно по војната отколку во кој било период од неговата претходна историја: дипломати, финансиери, воени советници и војници, инженери, туристи, трговци, верски мисионери и свештеници, оставајќи длабок печат во отоманското општество. Војната, исто така, довела до широка експанзија на странски капитал и инвестиции во Отоманската Империја, а со тоа и зголемување на турската финансиска зависност од западноевропски банки и влади. Финансиската поддршка ќе го стимулира инфраструктурниот развој на државата преку изградба на: патишта, телеграф и железница (Figes 2010: 427–428).

следела Големата источна криза (1875–1878), започнувајќи со ослободителни востанија: во Босна и Херцеговина во 1875 година, во Бугарија во следната 1876 година и во Македонија во 1876 и во 1878 година, а кулминирајќи со Руско-турската војна од 1877 до 1878 година, по што биле формирани црногорската и бугарската држава. Целосниот колапс на Отоманската Империја и на преостанатите делови на Балканот било само прашање на време.

Во едни такви специфични геополитички и социјално-економски услови, вниманието на светската наука ќе го привлечат балканските провинции во рамките на Империјата, како регион исклучително богат со културно наследство од предисторискиот, античкиот и доцноантичкиот, а пред сè од средновековниот период. На научната сцена во Европа се појавиле неколку истакнати истражувачи, кои и денес се особено ценети на полето на византиските студии. Нивната дејност се одвива најмногу преку новооснованите научни институти посветени на истражување на византиската: историја, наука, философија, култура, архитектура и уметност, кои зачестено ќе испраќаат свои научноистражувачки мисии на почвата на Македонија и пошироко, на Балканот. Секако, покрај исклучиво научен интерес, дејноста на овие истражувачи, во голема мера, била мотивирана и од геополитичките и од стратешките интереси на нивните матични држави, во пресрет на конечната разврска на „македонското прашање“ и конечната дезинтеграција на последните рецидиви од Отоманската Империја.

Во Западна Европа, најголем интерес за Византија се негувал во Франција, преку делата на Габриел Мије (1867–1953) – византолог, археолог и историчар на уметноста, професор на Колеџот во Франција, Сорбона (Collège de France, Sorbonne) и на Универзитетот во Париз (École Pratique des Hautes Études [EPHE]), а подоцна и на многу други истражувачи, кои ќе се надоврзат на неговото плодно творештво. Тргувајќи, пред сè, од значајните откритија на научноистражувачката мисија на Н. П. Кондаков, кои впрочем се тема на овој труд, Габриел Мије престојувал во Македонија во периодот 1905–1906 година, бележејќи ги многубројните византиски споменици. Овој престој во Македонија, а и пошироко на Балканот (во Србија и во Црна Гора), го поттикнал Мије на последната авторска истражувачка фаза (во периодот 1920–1935 година) од неговата исклучителноплодна кариера од која произлегле неколку негови антологиски дела: *L'ancien art serbe* (1919 година), *La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)* (*Средновековното сликарство во Југославија [Србија, Македонија и Црна Гора]*) – четири албуми постхумно објавени во: 1954, 1957, 1962 и 1969 година. Токму овие истражувачки кампањи, огромната збирка: фотографии, цртежи, скици и белешки, кои денес

претставуваат незаменлива архива посветена на византиската сакрална архитектура и уметност и објавените студии произлезени од нив, ќе му ги откријат, на светот, во една поинаква светлина, балканските споменици од палеолошкиот период, дотогаш сметани за дела од период на уметничко опаѓање.

Покрај Франција, интерес за балканските прашања се негувал и во Австроунгарија и во Германија, особено актуализиран по објавувањето на патеписите на Јохан Георг вон Хан (1811–1869).⁵ Во однос на византиските студии, се истакнува дејноста на Карл Крумбахер (1856–1909), професор и претседател на катедрата за византиски студии на универзитетот во Минхен. Токму Карл Крумбахер во 1892 година го основал списанието *Byzantinische Zeitschrift*, најстаро академско списание за византиски студии и, секако, меѓународно релевантна референција во византологијата. Нешто подоцна, во 1898 година, го основал и познатиот *Byzantinisches Archiv*.

На источниот крај на континентот, во Руското Царство, интересот за балканските провинции на Отоманската Империја се јавува истовремено, но обоен со подлабоки идеолошко-политички тонови. Имено, во 1894 година во Константинопол се основал „Рускиот археологически институт“, од чиј зборник *Извѣстїя Русскаго археологическаго инститїиуѣа въ Констѣантиноуоле*, во кратките дваесет години постоење на Институтот – егзистира до почетокот на Првата Светска Војна, односно до 1914 година – ќе произлезат редица капитални научни студии од веќеустановените истражувачи: Никодим Павлович Кондаков (1844–1925), Фјодор Иванович Успенски (1845–1928), Павел Николаевич Миљуков (1859–1943),⁶ а подоцна и Виктор Никитич Лазарев (1897–1976). Во рамките на работата на овој научен институт, руските истражувачи патувале низ целата територија на некогашната империја Византија, мапирајќи го и евидентирајќи го нејзиното културно наследство од најразлична природа, кое, за нив, по долгите векови отоманска окупација, било веќе одамна паднато во заборава или, пак, било целосно непознато. Така, Павел Николаевич Миљуков, во 1897 година, реализирал свое сопствено истражување на територијата на Македонија (Смирнов 2011: 520), а следната, 1898

⁵ J. G. von Hahn, 1865, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*. Wien; Ibid (1868) *Reise von Belgrad nach Salonik*. Wien: Verlag von Tendler & comp.

⁶ Самостојната научноистражувачка работа на П. Н. Миљуков во Македонија ќе резултира во публикацијата во два негови многу значајни прилози: П. Н. Миљков. 1899. „Христианские древности Западной Македонии“. *Известия Русскогo археологическогo инститїиуѣа в Констѣантиноуоле*, Т. IV, 21–151; „Сербско-болгарские отношения по Македонскому вопросу“. 1899. *Сборник журнала „Русское богѣйствѣо“*. СПб., 238–291.

година, заедно со Фјодор Иванович Успенски, престојувале во Преспанскиот Регион (Grabar 1964: 163).

Несомнено, од исклучително значење е големата научна експедиција под раководство на Никодим Павлович Кондаков (1844–1925), истакнат историчар на уметноста и академик на Петроградската академија на науките. Оваа комплексна и повеќезначна историско-археолошка, лингвистичка и етнографска научноистражувачка експедиција, организирана под покровителство на императорот, кој е и претседател на Академијата на науките, големиот кнез Константин Константинович Романов, на самиот крај на векот (во 1900 година) ќе патува низ поголем дел на тогашната територија на Македонија. Главна задача на оваа експедиција, како што впрочем ја дефинира самиот Кондаков, е „собирање на материјали на лице-место (...) со цел воспоставување на историски, археолошки и филолошки основи кои би можеле да се искористат во иднина, кога се поставува крупното политичко прашање како за современата положба на Македонија во турската империја, така и за нејзиниот етнички состав во однос на соседните држави и народи на Балканскиот Полуостров“ (Кондаков 1909: 1). Јасно е дека мотивот за организирањето на оваа експедиција е резултат многу повеќе на политичка, отколку, исклучиво, на научна агенда и произлегува од потребата за обезбедување „научна подлога“ за зацврстување на руските позиции во однос на сè уште отвореното македонско прашање во светлината на претензиите на соседните држави, искажани преку границите исцртани со Санстефанскиот договор и ревидирани со Берлинскиот конгрес од 1878 година (Adashinskaya 2020; Смирнов 2011: 518). Недвосмислената политичка наклонетост на оваа експедиција, сепак, не го намалува значењето на нејзините научни придобивки (Смирнов 2011: 523).

Благодарение на неговите успеси во претходните истражувачки експедиции на Блискиот Исток, за предводник на експедицијата е назначен академик Никодим Павлович Кондаков. Покрај Кондаков, во тимот зеле учество следните етаблирани универзитетски професори и научници: Павел Николаевич Миљуков (историчар),⁷ Пјотр Петровиц

⁷ Повеќе истражувачи се сложуваат дека помеѓу предводникот на експедицијата, академик Н. П. Кондаков и П. Н. Миљуков, нејзин член, постоеле суштински и идеолошки, а потоа и лични несогласувања, кои причиниле Миљуков да дејствува речиси независно од останатите членови на експедицијата. Така, нему му било доверено истражувањето во Источна Македонија (заедно со лингвистот П. А. Лавров), како и посетата на дел од локациите на Косово и Метохија (заедно со архитектот П. П. Покришкин), за кои тој поднел свои сопствени извештаи кои денес се чуваат во Петроградската филијала на Архивата на Руската академија на науките, заведени под бр. Ф. 115. Д. 201 (Бутырский и Лукин 2021: 86; Михајлова 2018: 160).

Покришкин (архитект/историчар на архитектурата), Пјотр Алексеевич Лавров (лингвист славист) и Дмитри Константинович Краинев (уметник/фотограф), придружени од бројни асистенти и ученици, како руски, така и домашни.

Резултатите од оваа експедиција биле публикувани во антологиското дело *Македонија. Археолошко иајтешесџвие*, објавено во Санкт Петербург во 1909 година, кое и денес е релевантно во византолошката наука. Во него, Кондаков за првпат ги рекогносцира и ги опишува дотогашнеобјавените културно-историски споменици, сочувани на почвата на Македонија, истовремено градејќи класификација на македонската средновековна уметност и промовирајќи ја во научниот свет (Заров 2003: 114). Книгата има 322 страници и вкупно 207 илустрации, од кои 180 фотографии во црно-бела техника, 13 табли и 14 цртежи, изработени од страна на П. П. Покришкин, кој, впрочем, е единствен архитект во рамки на тимот. Станува збор за технички цртежи на селектирани црковни објекти претставени во основа: „Панагија тон Халкеон“ – Казанцилер џамија во Солун, „Св. Илија“ во Солун, „Св. Никола Чудотворец“ во Солун, „Св. Преображение“ во Солун, базиликата во Сер, манастир „Св. Јован Претеча“ близу Сер, „Св. Пантелејмон“ во с. Нерези, „Св. Никола“ во с. Љуботен, „Св. Димитрија – Марков Манастир“, двете цркви во с. Кучевиште („Воведение на Богородица“/„Св. Спас“ во самото село и манастирската црква „Св. Архангели“), „Св. Ѓорѓи“ во с. Старо Нагоричане, „Успение на Пресвета Богородица“ во с. Матејче и манастирот „Грачаница“ на Косово. Покрај наведените цртежи, во трудот е поместен дел од особенообемната и богата фотодокументација направена за време на научната експедиција.

Од исклучително значење за македонската историографска, етнографска, археолошка, архитектонска и антрополошка наука, како и за процесите на заштита на недвижното културно наследство во земјата, е што целокупната фотографска збирка со оригиналните архивски броеви и друг вид придружни архивски материјали (фотокопии од архивските книги, преписки и слично) денес се чува во Архивот на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“. Збирката е подарок од Институтот за историја на материјалната култура (Институт Истории Материальной Культуры им. „Н. Я. Марра“) при Руската академија на науките, каде што е заведена под наслов „Материјали од патешествието на Н. П. Кондаков во Македонија 1900 год. и на Атос 1898 год.“, под инвентарен број 55724. Според архивската книга, автор на фотографиите е Д. К. Краинев, член на споменатата експедиција. Сепак, фактот дека во еден момент експедицијата се поделила на две групи,⁸

⁸ Видете ја фуснотата 7.

несомнено укажува дека дел од фотографиите се дело на други членови, поточно на П. Н. Миљуков, П. П. Покришкин и на сопругата на П. А. Лавров – М. С. Лаврова, која го придружувала својот сопруг за време на експедицијата (Михајлова 2018: 160, 162). Во Архивата на Руската академија на науките, материјалите пристигнале во ноември во 1924 година, кога и се архивирани.⁹ Тие му се подарени на Институтот за фолклор „Марко Цепенков“ во 2008 година и денес се чуваат во Архивот на Институтот.¹⁰ До денес оваа вредна збирка не била публикувана, ниту истражена и останала непозната за македонската и за пошироката јавност.

Квантитетот на збирката и вредноста на самите фотографии како ретко и драгоцено историско сведоштво наложуваат нивен соодветен научен и музеолошки третман, како и нивна заштита и промоција. Поради обемноста и многузначноста на оваа збирка, нејзината: дигитализација, обработка, класификација и промоција логично би била организирана во неколку фази и би траела повеќе години. Во оваа пригода ќе биде презентирана генерална класификација на архивските фотографски материјали од оваа колекција, со акцент на монументалната сакрална архитектура на тлото на Македонија.

Класификација на фотодокументацијата од научноистражувачката мисија под водство на Н. П. Кондаков (1898–1900 год.)

По направената темелна анализа на материјалите од фотографската збирка, по нивно: подредување, групирање и идентификација, беше утврдено дека основна класификација на предметната фотодокументација, која се чува во Архивот на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“, може да се направи според следните категории:

⁹ Според одредени истражувачи, целокупната фотографска збирка од оваа експедиција, вкупно 544 фотографии, претходно биле предадени на Архивот на Царската археолошка комисија (Михајлова 2018: 160).

¹⁰ Покрај фотографските материјали од експедицијата предводена од Н. П. Кондаков во Македонија во 1900 година и мал дел од фотографиите од посетата на Света Гора во 1898 година, во рамки на збирката подарена на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, се вклучени и фотографии од Србија од 1902 година – вкупно 232 фотографии. Многу веројатно е овие фотографии да се резултат од посебната експедиција на архитектот П. П. Покришкин (чие име е запишано на некои од нив) во Кралството Србија, од која произлегла публикацијата: П. П. Покришкин. 1906. *Православная церковная архиепскоптура XII – XVIII стол. в нынешнем Сербском королевстве*. Санкт-Петербург: Фототипия И. А. Кордовского.

- а. класификација според локацијата на фотографијата: регион/град/село.
- б. класификација според предметот (тематиката) на фотографијата.

А. Класификација според локацијата на фотографијата

Во документацијата има вкупно 750 фотографии поделени во 2 збирки:

- 1. Македонија (1900 година) и Атос (1898 година) со вкупно 518 фотографии;
- 2. Србија (1902 година), со вкупно 232 фотографии.

На првата збирка ѝ припаѓа фотодокументацијата подготвена при двете експедиции предводени од Н. П. Кондаков во Македонија (1900 година) и на Света Гора (1898 година). На фотографии од Македонија се посветени 8 регистри (Q262–Q269), а на Атос – 1 регистар (Q832).

На втората збирка ѝ припаѓаат (вкупно 232) фотографии, кои, со голема веројатност, се резултат на посебната експедиција на П. П. Покришкин во Србија во 1902 година,¹¹ додека некои датираат од 1900 година, како што е назначено на самите нив.

Во оваа пригода ќе се осврнеме единствено на збирката што потекнува од Македонија и од Света Гора, односно која е директен производ од научноистражувачката експедиција предводена од Н. П. Кондаков, реализирана во Македонија. По извршена анализа на материјалите (фотоснимките и копиите од архивските книги, кои се чуваат во прилог), беа именувани, односно рекогносцирани населените места и локалитети прикажани на фотографиите. Нивниот преглед по регистри е даден во продолжение:

Регистер Q262 (фотографии 1–61):

- град Константинопол (фотографии Q262-1/Q262-5);
- река Бук (фотографии Q262-6/Q262-10);
- меѓу Константинопол и Солун (фотографија Q262-11);
- град Солун (фотографии Q262-12/Q262-61).

Регистер Q263 (фотографии 1–72):

- град Солун (фотографии Q263-1/Q263-72).

Регистер Q264 (фотографии 1–68):

- град Солун, фотографии (Q264-1/Q264-10);
- село Постол – Пела (фотографии Q264-11/Q264-13);
- езеро и град Дојран (фотографии Q264-14/Q264-16);
- град Солун (фотографија Q264-17);
- град Серес (фотографии Q264-18/Q264-55);
- манастир Св. Јован Претеча на север од Серес (фотографии Q264-56/Q264-68).

¹¹ Видете ја фуснотата 10.

Регистер Q265 (фотографии 1–69):

- град Скопје (фотографии Q265-1/Q265-4);
- село Нерези, во околината на Скопје (фотографии Q265-5/Q265-10);
- село Љуботен, во околината на Скопје (фотографии Q265-11/Q265-21);
- Марков манастир, недалеку од Скопје (фотографии Q265-22/Q265-30);
- село Кучевиште, североисточно од Скопје (фотографии Q265-31/Q265-34);
- манастир „Св. Архангел Михаил“, близу Скопје (фотографии Q265-35/Q265-38);
- село Кучевиште, североисточно од Скопје (фотографии Q265-39/Q265-44);
- село Матка, близу Скопје (фотографии Q265-45/Q265-50);
- село Младо Нагоричане, источно од Куманово (фотографии Q265-51/Q265-54);
- Старо Нагоричане (фотографии Q265-55/Q265-60);
- село Нагоричане, источно од Куманово (фотографии Q265-61/Q265-69).

Регистер Q266 (фотографии 1–63):

- град Куманово (фотографии Q266-1/Q266-6);
- село близу Куманово (фотографија Q266-7);
- манастир Матејче близу Куманово (фотографии Q266-8/Q266-18);
- Демир Хисар (фотографија Q266-19);
- град Мелник (фотографии Q266-20/Q266-27);
- село Дабиле, близу градот Струмица (фотографија Q266-28);
- меѓу градовите Петрич и Струмица (фотографија Q266-29);
- град Струмица (фотографии Q266-30/Q266-31);
- град Штип (фотографии Q266-32/Q266-38);
- град Велес (фотографии Q266-39/Q266-42);
- град Приштина (фотографии Q266-43/Q266-44);
- село Грачаница, во околината на Приштина (фотографии Q266-45/Q266-58);
- град Приштина (фотографија Q266-59);
- село Банско, северозападно од градот Митровица (фотографии Q266-60/Q266-63).

Регистер Q267 (фотографии 1–61):

- град Пеќ (фотографии Q267-1/Q267-3);
- село Дечан, на југ од Пеќ (фотографии Q267-4/Q267-10);
- град Призрен (фотографии Q267-11/Q267-12);
- месност Воден, на патот меѓу Солун и Битола (фотографии Q267-13/Q267-15);
- меѓу градовите Солун и Битола (фотографија Q267-16);
- езеро Острово помеѓу Солун и Битола (фотографии Q267-17/Q267-21);
- град Битола (фотографии Q267-22/Q267-34);
- меѓу градовите Битола и Ресен (фотографија Q267-35);
- град Ресен (фотографии Q267-36/Q267-38);
- меѓу градовите Ресен и Охрид (фотографии Q267-39/Q267-40);
- град Охрид (фотографии Q267-41/Q267-61).

Регистер Q268 (фотографии 1–70):

– град Охрид (фотографии Q268-1/Q268-70).

Регистер Q269 (фотографии 1–56):

– село Калишта, близу Охрид (фотографии Q269-1/Q269-6);

– село Слечце, во околината на Битола (фотографии Q269-7/Q269-15);

– село Р’жаново (фотографија Q269-16);

– град Несебар (фотографии Q269-17/Q269-56).

Регистер Q832 (фотографии 1–10):

– Атон (Света Гора).

Од направената класификација е јасно дека во рамки на „археолошкото патешествие низ Македонија“ на рускиот академик Н. П. Кондаков биле вклучени и области, кои, ниту во дадениот период (1898–1900 година), ниту, пак, порано, припаѓале на Македонија: Константинопол (денес во Р Турција), Несебар (денес во Р Бугарија), како и Приштина, Пеќ, Призрен и селата Дечан, Грачаница и Банско во Косово.¹² Другиот доминантен дел од фотодокументацијата се однесува на Македонија, во нејзините историски и географски граници (пред Балканските војни, односно пред 1912 година), со тоа што дел од посетените и фотографираниите локации денес се наоѓаат на територијата на Република Грција (Солун, Сер, Постол, Острово, Воден, Атон – Света Гора) и Република Бугарија (Петрич и Мелник).

Во рамки на денешните граници на Македонија, биле посетени и фотодокументирани градовите: Битола (Манастир), Охрид, Демир Хисар, Скопје, Куманово, Штип, Велес, Ресен, Дојран и Струмица, како и низа села и манастири во нивната околина. Така, во околината на Скопје, експедицијата престојувала и ги документирала селата: Нерези, Љуботен, Маркова Сушица, Кучевиште, Матка; во околината на Куманово биле посетени селата: Старо Нагоричане, Младо Нагоричане и Матејче; во Струмичко, селото Дабиле; Ново Село, близу Штип; Калишта, близу Струга; Слечце, близу Демир Хисар итн.

Во однос на бројноста на фотографииите, најголем дел отпаѓа на Солун и на неговата околина (133) имајќи предвид дека бил културен центар на Македонија во тогашниот период; потоа следуваат: Охрид (97); Сер (51); Скопје (50); Куманово (37); Битола (24); Демир Хисар

¹² Интересно е да се забележи дека во архивските книги во кои биле заведени фотографииите од оваа експедиција при Руската академија на науките, сите наведени локации на територијата на Косово се заведени како локации во „Македонија, Турција (современа Србија, Југославија)“, што ни укажува дека, за учесниците во научноистражувачката експедиција, односно за научната мисла во Русија во дадениот период, целокупната европска територија под османлиска власт била сметана за дел од регионот, односно поимот Македонија, во една широка историско-географска смисла.

(10); Мелник (8); Штип (7); Струга (6); Ресен (6); Острово (5); Струмица (4); Велес (4); Дојран (3); Постол – Пела (3); Воден (3); итн.

Што се однесува до фотографиите направени надвор од историските граници на Македонија, тие, според бројноста, можат да се подредат на следниот начин: Несебар, Бугарија (41); Константинопол, Турција (8); Грачаница (14); Дечан (7); Банско (4); Пеќ (3); Приштина (3); Призрен (2) итн.

Б. Класификација според предметот (тематиката) на фотографијата

Во однос на предметот на фотографирање се евидентирани најразлични теми, врз чија основа може да се направи следната генерална поделба на фотографската збирка:

- сакрална архитектура (цркви и манастири), сакрална уметност и религиозни предмети (влезни портали, фрески, икони, детали од опкови за икони, детали од иконостаси, камена пластика, реликвијари, црковни предмети, црковен мобилијар и слично), археолошки остатоци од монументална сакрална архитектура (вкупно: 308 фотографии);
- археолошки остатоци, наоди, сполии, фрагменти и детали од камена пластика (вкупно: 44 фотографии);
- профана архитектура: вернакуларно градителство (селска станбена и стопанска архитектура – амбари, плевни, кошеви за пченка, селскостопански дворови итн.); градска архитектура (мотиви од градските чаршии, пазари, чешми, сидини, улични сцени итн.); манастирски конаци и придружни згради (вкупно: 44 фотографии);
- етнолошко-антрополошки мотиви: групни и поединечни портрети на значајни црковни и световни личности, селани во традиционални носии; сцени од градските и од селските занаети; покуќнина; разни утилитарни предмети итн. (вкупно: 72 фотографии);
- пејзажи и панорами (вкупно: 50 фотографии).

Од приложеното е евидентно дека во целата фотографска збирка, која потекнува од Македонија, преовладуваат, пред сè, сакрални објекти, во најголем дел од средновековниот период. Во овој контекст, од особено значење се фотографиите од црквите и од манастирите од средновизантискиот и доцновизантискиот период: „Св. Софија“, „Св. Климент“ („Св. Богородица Перивлептос“) и „Св. Јован Канео“ во Охрид, „Св. Леонтиј“ во с. Водоча, „Св. Никола“ во с. Љуботен, „Св. Пантелејмон“ во с. Нерези, „Воведение на Богородица“, „Св. Спас“ во с. Кучевиште и манастирската црква „Св. Архангели“ близу истото село, „Св. Ѓорѓи“ во с. Старо Нагоричане, „Успение на Пресвета Богородица“ во с. Матејче, „Св. Димитрија – Марков манастир“, „Св. Богородица“ на Матка, „Св. Архангел Михаил“ во Штип и „Св. Димитрија“ во Велес. Покрај византиските споменици, кои очигледно, во најголема мера,

разбудиле интерес кај руските истражувачи, се фотодокументирани и неколку поствизантиски цркви: „Св. Ѓорѓи“ во с. Младо Нагоричане и „Св. Илија“ во с. Грнчари, како и неколку преродбенски цркви и манастири: „Св. Богородица“ во с. Ново Село близу Штип, прикажана на панорамска фотографија на селото, манастирот „Св. Јован Претеча“ во с. Слепче, Демирхисарско, како и „Св. Преображение (Св. Сотир)“ – Буковски манастир во с. Буково, Битолско.

Покрај самата архитектура на овие црковни објекти, се фотографирани: поединечни икони, детали од сребрени опкови за икони, фрескокомпозиции, детали од иконостасите, царски двери, ктиторски натписи итн. Меѓу останатите фотографски прилози, се издвојуваат фотографиите на многу предмети од црковните ризници (ритуални и литургиски предмети, реликвијари, крстови, луксузни плаштеници, митри, светителски мошти). Последното е од особено значење бидејќи голем дел од предметите од охридската архиепископска ризница биле отуѓени за време на Балканските и на двете светски војни и денес се чуваат во други земји, што, оваа нивна претходна фотодокументација *in situ*, ја прави особено релевантна.

Потоа, биле фотографирани и доцноантички, односно ранохристијански елементи во секундарна употреба, вградени во подовите или во сидовите во споменатите цркви и манастири (мермерни релјефни плочи, делови од иконостаси, капители и столбови и слично), односно фрагменти од камена пластика реутилизирани како сполии.

Од особено значење е што фотографиите ја прикажуваат состојбата на сочуваност на монументалната сакрална архитектура во Македонија на крајот на XIX век, која, со ретки исклучоци, е многу лоша. Особено настрадале горните партии на црквите, со делумно срушени куполи (во: Нерези, Љуботен, Матејче), со пропаднати покриви, како резултат на тоа што нивната внатрешност била директно изложена на: атмосферските влијанија (Љуботен: фотографии Q265/13 и Q265/14; Матејче: фотографии Q266/8-Q266/18), силни конструктивни пукнатини (фотографија Q265/12, Q266/37), засидани прозорци (фотографии Q265/5, Q265/6), па сè до речиси целосно пропаднати цркви, сочувани речиси на ниво на археологија (комплексот цркви во с. Водоча близу Струмица: фотографии Q266/30 и Q266/31). Значењето на овие фотографии е особено значајно бидејќи изворно ја прикажуваат состојбата во која се наоѓал изградениот фонд на монументална црковна архитектура на самиот крај од XIX век, а секако можат да бидат од корист и за научно истражување на овие споменици, како и за нивни идни заштитно-конзерваторски мерки. Понатаму, на овие снимки сè уште се присутни подоцнежните доградби, припрати, трпезарии и отворени тремови, доградени во поствизантискиот период, а кои, подоцна, при реставраторските зафати преземени врз овие објекти по

Втората светска војна, речиси без исклучок биле отстранети, и сметани за помалку важни подоцнежни интервенции (Apostolova Čalovska 2020: 129).

За проучувачите на преродбенската архитектура и уметност, значајни се фотографиите *in situ*, на кои се прикажани ентериерите на постарите средновековни споменици, но со нивните преродбенски високи дрвени иконостаси и црковен мебел – владички престоли, целиванија, амвони, кои подоцна биле предмет на *рејрисџинација*,¹³ односно биле отстранети при реставраторските зафати како несвојствени за *автентичниот* средновековен изглед на црквите. Така, меѓу другите драгоцен снимки, на овие фотографии се прикажани олтарните прегради на црквите: „Св. Пантелејмон“ во с. Нерези, Скопско (фотографија Q265/10); „Св. Димитрија – Марков манастир“ во с. Маркова Сушица, Скопско (фотографија Q265/26); „Воведение на Пресвета Богородица/Св. Спас“ во с. Кучевиште, Скопско (фотографија Q265/34); манастирот „Св. Богородица“ на Матка (фотографија Q265/49), со нивните преродбенски икони.

Исто така, како исклучително ретко сведоштво, на некои средновековни цркви е сочувана подоцнежна обработка на фасадите со целосно малтерисување (манастирот „Св. Богородица“ на Матка, фотографија Q265/45) или, пак, делумно малтерисување со декоративно осликување. Таков пример е црквата „Воведение на Пресвета Богородица/Св. Спас“ во с. Кучевиште, на падините на Скопска Црна Гора (фотографија Q265/32, Q265/33), каде што лаците на нишите, во кои се сместени издолжените прозорци на тамбурот на куполата, се осликани со флорални мотиви, а меѓу нив е насликан по еден ангел. Оваа специфична, по својата природа најверојатно преродбенска декорација, денес не постои.

Покрај сакралното монументално градителство и уметност, чие проучување несомнено е во фокусот на руските истражувачи, фотодокументацијата од научноистражувачката експедиција на Н. П. Кондаков во Македонија изобилува и со фотографии на кои се прикажани пејзажи и панорамски снимки, како и низа фотографии од

¹³ Активностите на *рејрисџинација*, односно *јрочисџување* на еден споменик на културата од негови подоцнежни фази за враќање во првобитна „автентична“ состојба, која се проценува за „најзначајна“, се напуштаат веќе со Венециската повелба од 1964 година, чиј член 11 укажува на избегнување на *стилска изедреност* кај заштитените добра. Оваа тенденција дополнително се потврдува со Италијанската повелба од 1987 година, каде што во членот 6 се нагласува потребата за избегнување на делумни рушења, со кои би се сокриле еволутивните промени на културно-историските споменици низ времето (Noguera Giménez 2002: 24).

профаната архитектура, како од аспект на вернакуларното градителство (селска станбена и стопанска архитектура – амбари, плевни, кошеви за пченка, сцени од селскостопански дворови итн.), така и примери од градска архитектура (градска станбена архитектура, мотиви од градските: чаршии, пазари, чешми, сидини, улични сцени итн.). Кај голем дел од овие фотографии, покрај приказ на архитектурата, се дава и преглед на животните навики и обичаите на населението од руралните и од градските средини во тој период (крајот на XIX – почетокот на XX век). Имено, се вклучени, всушност, и групни, и поединечни портрети на: значајни црковни и световни личности, случајни минувачи, пазарци, селани во традиционални носии, како и сцени од градските и од селските занаети, со што, вредноста на оваа исклучително обемна и богата фотографска збирка, покрај чисто историско, добива значење на етнолошко-антрополошко сведоштво, односно претставува редок и драгоцен етнографски материјал.

*

Квантитетот на обработената фотодокументација, која е предмет на интерес на овој труд, како и вредноста на самите фотографии, како ретко и драгоцено историско сведоштво, логично ја наметнуваат неопходноста од публикување и од популаризација на оваа фотоархива. Во таа насока, ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“, како чувар и имател на оваа драгоцената збирка, веќе е во процес на реализација на проект за дигитализација и за обработка на предметната фотоархива,¹⁴ по што ќе следат промотивни активности во облик на изложба на избор на референтни фотографии. Секако, за следниот период се планира публикација на фотодокументацијата од научната експедиција на Н. П. Кондаков во Македонија, како во печатена монографска форма, така и во дигитална форма, за да се приближи драгоцената предметна фотографска збирка до научната и до поширока јавност, како во Македонија, така и во светот.

¹⁴ Всушност, овој труд претставува презентација на дел од првичните резултати од научноистражувачките работи од овој проект, под наслов „АРХЕОЛОШКО ПАТЕШЕСТВИЕ: дигитализација, презентација и промоција на збирката фотографии од научната експедиција на Н. П. Кондаков во Македонија, од 1898 до 1900 година“, поддржан од Министерството за култура на РС Македонија во рамки на Годишниот конкурс за финансирање проекти од национален интерес по одделни области и активности во културата, за 2023 година.

ЛИТЕРАТУРА

Кирилични изданија

Бутырский, М. Н. и П. Е. Лукин. 2021. „Историческое и культурное наследие македонских земель в записях П. Н. Милюкова (1900 г.)“. *Македонски архивист*, год. XXVI, бр. 29–30. Скопје, 85–132.

Донев, Ј. 2013. „Македонија 1850–1913“. *Македонија. Милениумски културно-историски факти*, том 4. Скопје: МПМ, 2095–2181.

Ѓорѓиев, В. 2013. „Македонија во османлискиот период“. *Македонија. Милениумски културно-историски факти*, том 4. Скопје: МПМ, 1869–1956.

Заров, И. К. 2003. *Византиска ита естетика и средновековниот живопис во Македонија од XI и XII век*. Скопје: Табернакул.

Кондаков, Н. П. 1909. *Македония. Археологическое путешествие*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Кызласова, И. Л. 1978. “Исследовательские методы Ф. И. Буслаева и Н. П. Кондакова”. *Вестник московского университета*, 1978/4, 87–95.

Лажовски, А. 2018. *Руската надворешна политика кон Балканот и Македонија од Кримската војна (1853–1856) до почетокот на Првата светска војна*. Скопје: Филозофски факултет [докторска дисертација].

Михајлова, А. А. 2018. „Монохромни облици Старе Србије у фотографијама с краја 19. и почетка 20. века из руских архива и часописа“. *Савремена српска фолклористика V, Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије у словенском контексту*, 149–173.

Савельев, Ю. Р. 2004. *Архитектура Византии в трудах Н. В. Кондакова*. И. Л. Кызласова (сост.), М. Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки, М.: Русский путь.: 233–239.

Смирнов, А. С. 2011. “Неизвестные страницы археологических путешествий Н. П. Кондакова”. *Российский археологический ежегодник* № 1, 511–526.

Турски документи за македонската историја 1800–1803. 1951, том I. Скопје: Научен институт за национална историја на македонскиот народ.

Хрушкова, Л. Г. 2018. „Никодим Павлович Кондаков в зарубежной научной литературе“. *Археология античного и средневекового города*, Государственный историко-археологический музей-заповедник “Херсонес Таврический”. Институт археологии Крыма РАН, Фонд поддержки гуманитарных наук “Моя история”. Севастополь – Калининград, 260–295.

Латинични изданија

Apostolova Čalovska, E. 2020. “The XIXth Century Basilicas in Macedonia: a Conservation Challenge”. Conference Proceedings of the 7th International Conference “Ohrid – Vodici” 2019. Ohrid, 123–140.

Brown, P. 1971. *The World of Late Antiquity. AD 150–750*. London: Thames and Hudson.

Crampton, R. J. 1983. *Bulgaria 1878–1918. A History*. New York: East European Monographs.

Figes, O. 2010. *Crimea. The Last Crusade*. London: Penguin Books.

Gerd, L. 2018. “Russian Imperial Policy in the Orthodox East and its Relation to Byzantine Studies”. *Imagining Byzantium. Perceptions, Patterns, Problems*. A. Alshanskaya et al. (eds.). Mainz, 93–100.

Grabar, A. 1964. “Deux témoignages archéologiques sur l’autocéphalie d’une église: Prespa et Ochrid”. *Recueil de travaux de l’Institut d’Études byzantines*, no. VIII₂ (Mélanges Georges Ostrogorsky II). Beograd: Naučno delo.

Khroushkova, L. G. 2012. “Kondakov”. *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten*. Heid, S. & M. Dennert (eds.), vol. 1. Rugensburg, 751–754.

Noguera Giménez, J. F. 2002. “La conservación activa del patrimonio arquitectónico”. *Loggia, Arquitectura & Restauración*, No. 13, 10–31.

Сайтографија

Adashinskaya, A. “An ‘Ancient Argonaut’ in the Service of the Empire: the Research Expeditions of Nikodim Pavlovich Kondakov”. *ArtHistCEE–Art Historiographies in Central and Eastern Europe*, 2020, <https://rb.gy/e50y0> [Пристапено на 10.03.2023 г.].

THE MONUMENTAL RELIGIOUS ARCHITECTURE IN THE PHOTO-DOCUMENTATION OF THE EXPEDITION OF N. P. KONDAKOV IN MACEDONIA IN 1900

Emilija Apostolova Čalovska
“Marko Cepenkov” Institute of Folklore in Skopje

Summary

Towards the end of the 19th century, which marked the disintegration of the Ottoman Empire, its Balkan provinces attracted the attention of scientists worldwide. Numerous foreign explorers traveled throughout the territory of the former Byzantine Empire, mapping and recording its cultural heritage. Among others, of particular importance is the great scientific expedition led by Nikodim Pavlovich Kondakov (1844–1925), which in 1900 visited the historical territory of Macedonia. Of exceptional importance for Macedonian historiography, ethnography, archaeology, anthropology, as well as for the research and protection of cultural heritage in the

country, is that the entire photographic collection from this expedition is kept today in the Archive of the “Marko Cepenkov” Institute of Folklore in Skopje. In the indicated collection, the photographs of the sacral and profane architecture from that period, as well as those with ethnographic-anthropological content, are of particular importance. Until today, this valuable collection has not been published or researched, remaining unknown to the Macedonian and wider public.

After a thorough analysis of the photographic collection, it was determined that its basic classification can be made according to the following categories: A. Classification according to the location of the photo: region / city / village; B. Classification according to the subject of the photograph.

The documentation consists of a total of 750 photos divided into 2 collections: 1. Macedonia (1900) – 8 registers and Athos (1898) – 1 register, with a total of 518 photographs; 2. Serbia (1902), with a total of 232 photographs.

Regarding the subject of photography, the following general division of the photographic collection can be made:

- Sacral architecture, art and religious objects, archaeological remains of monumental sacral architecture. Total: 308 photos;

- Archaeological remains, *spoliae*, fragments and details of stone reliefs. Total: 44 photos.

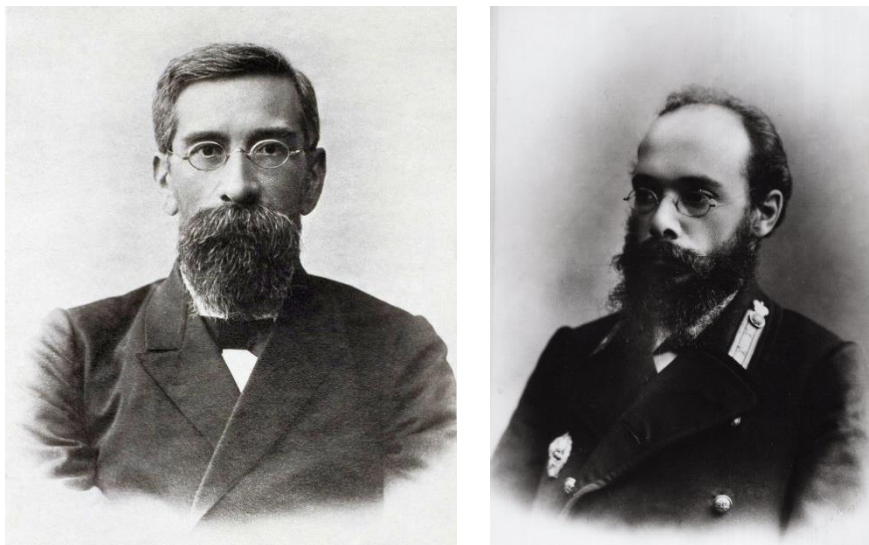
- Profane architecture: vernacular construction, city architecture; monastery lodgings and associated buildings. Total: 44 photos;

- Ethnological-anthropological motifs: group and individual portraits, scenes from city and village crafts; household goods; various utilitarian objects, etc. Total: 72 photos;

- Landscapes and panoramas. Total: 50 photos.

The quantity of processed photo-documentation as well as the value of the photos themselves as a rare and precious historical testimony logically impose the necessity of publishing and popularizing this photo-archive. In that direction, the “Marko Cepenkov” Institute of Folklore has initiated a project for its digitization, followed by a promotion in the form of an exhibition of a selection of photos. Of course, a monographic and digital publication is planned for the next period, with the aim of bringing the precious photographic collection closer to the scientific and wider public, both in Macedonia as well as worldwide.

Илустрации

Сл. 1: Н. П. Кондаков и П. П. Покришкин
Извор: <https://commons.wikimedia.org/>

Сл. 2: Членовите на научната експедиција во Македонија, во 1900 година.
Од лево на десно седат: П. П. Покришкин, непознат, Н. П. Кондаков, П. Н.
Миљуков, П. А. Лавров, М. С. Лаврова, непознат; а стојат: Д. К. Крајнев и
двајца османлиски офицери
Извор: М. Н. Бутырский и П. Е. Лукин (2021)

Сл. 3: „Св. Пантелејмон“ во с. Нерези, Скопско. Фотографија бр. Q 265/5,
Архив на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

Сл. 4: „Св. Пантелејмон“ во с. Нерези, Скопско. Фотографија бр. Q 265/10,
Архив на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

Сл. 5: „Св. Димитрија – Марков манастир“, Скопско. Фотографија бр. Q 265/24, Архив на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

Сл. 6: „Успение на Пресвета Богородица“ во с. Матејче, Кумановско. Фотографија бр. Q 266/11, Архив на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

Сл. 7: „Св. Леонтиј“ во с. Водоча, Струмичко. Фотографија бр. Q 266/30, Архив на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

Сл. 8: „Св. Архангел Михаил“ во Штип. Фотографија бр. Q 266/35, Архив на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

Сл. 9: „Св. Димитрија“ во Велес. Фотографија бр. Q 266/41, Архив на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

Сл. 10: „Св. Преображение“/„Св. Сотир – Буковски манастир“, с. Буково, Битолско. Фотографија бр. Q 267/34, Архив на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје